

Redactioneel

Religie als theater

Dit themanummer van *Religie & Samenleving* komt uit met een nieuwe omslag, en met een oude maar in feite altijd weer actuele vraag: wat is religie? Die vraag was zonder twijfel de stille achterliggende thematiek op het R&S-publiekssymposium (31 mei 2011, in het Academiegebouw te Utrecht), onder de titel *Religie als theater – Homo religiosus, homo ludens*, waarvan dit nummer de lezingen bundelt.

Vertrekpunt voor het symposium was de gedachte dat religie niet alleen een binnenkant heeft – geloof en mensbeeld, reflectie en zingeving – maar vooral ook een buitenkant, de zichtbare manifestaties van religie: rituelen en religieuze kunst, groepsvorming en gemeenschapsmoraal, symboliek in de gedragingen en uitdossingen van de gelovigen. En – niet het minst – zichtbaar in het gevecht van ‘religieuze groepen’ om een prominente plaats in de publieke ruimte. Daarmee manifesteert religie zich dikwijls tegelijk als het publieke decorum van de macht, op allerlei niveaus: micro (sekseverhoudingen, bijvoorbeeld tot uitdrukking komend in kleding en seksuele moraal), meso (de machtsverhoudingen tussen instituties en maatschappelijke krachtenvelden) en macro (de politieke arena op nationale en soms zelfs bovennationale niveaus). Die theatrale buitenkant van religie lijkt dikwijls zelfs belangrijker dan de formele en leerstellige binnenkant, waarvan veel gelovigen vaak ook maar beperkt weet hebben.

Sinds Huizinga’s *Homo ludens* komt de speldimensie van de cultuur – en dus ook van religie – vaak in de literatuur terug. Toch overheerst in het publieke debat vaak de klassiek ‘theologische’ suggestie dat het *in religiosis* eigenlijk primair om de ‘binnenkant’ zou gaan: de diepe overtuigingen en de leer, de geschriften en het heilig moeten. En ook dat de zichtbare ‘buitenkant’ van religie op die ‘binnenkant’ herleid moet en ook kan worden. De oproepen tot een theologisch getoonzette ‘interreligieuze dialoog’ impliceren veelal ook dat het praten over de verschillende geloofsvoorstellingen en dogmata de beste opstap is naar een harmonisch samenleven in het tijdperk van globalisering.

Centraal op het symposium stond de gedachte dat de veronderstelde relatie tussen ‘geloof’ en ‘manifestatie’ in werkelijkheid vaak zwak of tenminste ambivalent is. Als de kern van religie voor veel gelovigen meer in het spel – het uitdrukking geven aan identiteit, dat bovendien steeds individualistischer wordt – dan in de doctrine ligt, is de eerste consequentie ook dat een religie (bijvoorbeeld ‘de’ Islam) niet zonder blikken of blozen als een ideologie

kan worden getypeerd. Moslims kunnen immers met de gegeven verhalen, de rituelen en de heilige geschriften ideologisch en politiek alle kanten op. Net als de aanhangers van andere grote religies. Het idee dat religie de bron van zingeving en moraal zou zijn, wordt daarmee ook erg wankel.

Religie blijkt wel telkens weer als onderling herkenningspunt (*social marker*) een krachtig mobilisatie-instrument te zijn voor zeer uiteenlopende politieke doelen, een soort ideologische omlijsting, of zelfs een *empty box* die met zeer verschillende inhoud kan worden gevuld, en uiteindelijk met religieuze taal verzegeld. Dat laatste is wat we ook vandaag wereldwijd zien gebeuren, met allerhande ‘religieus gelegitimeerd’ gedrag, uiteenlopend van zeer altruïstisch tot uiterst agressief. Machthebbers van alle soorten en op alle niveaus gebruiken die mogelijkheid vaak op uiterst cynische wijze, van Moammar al-Qadhafi tot Svobodan Milosevic, van Vladimir Putin tot de nationaal-hindoeïstische Bharatiya Janata Party (BJP) in India.

Met religie scheppen mensen een verhaal en roepen daarmee een eigen werkelijkheid op: ritueel herhaald, vaak intens beleefd, en door betrokkenen ervaren als *ons* verhaal, *ons* narratief, waar *wij* bij willen horen, een belangrijke bouwsteen van *onze* identiteit. Meer nog omdat het *van ons* is dan vanwege de inhoud. Met beelden, voorstellingen en rituelen wordt een eigen en vertrouwd decor gebouwd, een wereld waarin men zich thuis en met elkaar verbonden kan voelen. Een wereld die men tot op zekere hoogte ook kan ‘meenemen’, als vluchteling, als werkzoekende in den vreemde, als migrant. Met de kracht van *imagined communities* en van opgeroepen ervaringen en belevingen (*aisthesis*) die voer voor psychologen en sociologen vormen. In wezen een fictieve of narratieve werkelijkheid, maar daarom niet minder een ervaren realiteit. Zoals ook emoties realiteit zijn.

Ogenschijnlijk religieuze conflicten, nog steeds aan de orde van de dag, gaan in feite voor een groot deel over die fictieve opgeroepen werkelijkheden: de identiteit, de sociale samenhang, het eigen en ‘eeuwenoude’ verhaal en de bijbehorende vormgeving ervan. En ze gaan dikwijls over het publieke decorum als weerspiegeling en legitimatie van machtsverhoudingen, altijd weer een versmelting van zeer verschillende elementen: cultureel, politiek, economisch, sociaal, religieus.

Religie is geen *black box*, voortkomend uit een mysterieus diepste zelf dat we alleen maar zouden mogen respecteren en heilig verklaren. Op dit symposium ging het over de vraag hoe we onderscheid kunnen maken tussen de binnenkant en de buitenkant van religie. En ook over waarom die buitenkant niet ‘alleen maar theater’ is, maar door betrokkenen als wezenlijk of

tenminste dierbaar wordt beleefd, met alle manipulatieve misbruik van religie dat daardoor wordt uitgelokt.

De artikelen in deze bundel werden door de auteurs op het symposium als inleidingen gepresenteerd en vroeg genoeg als teksten aangeleverd om aan het einde van dezelfde dag de uitreiking van dit nummer mogelijk te maken. De redactie spreekt graag haar grote erkentelijkheid uit aan de auteurs voor hun welwillende medewerking aan dit alles.

De volgorde van de artikelen in deze bundel weerspiegelt de indeling van de dag: 's ochtends twee keynote-lezingen door André Droogers (religie als spel) en Meerten ter Borg (religie als zingingeving en machtsinstrument), en 's middags een viertal parallelsessies met telkens twee sprekers.

In de sessie van Markha Valenta en Ward Berenschot ging het over religie als theater van de macht en religieuze conflicten als schijngevechten waarin producten van de verbeelding (zoals ook vijandbeelden) tegenover elkaar worden gesteld. Met als voorbeelden de 'religieuze' strijd over het publieke decor (Markha Valenta: moskeebouw in Mumbai, New York, Amsterdam) en religie als openlijk gebruikt politiek instrument van patronagepatronen in de lokale en nationale politiek in India (Ward Berenschot: straattheater in een patronagedemocratie).

Ook de lezingen van Hans Alma en Anne-Marie Korte belichtten religie als een spel met verbeelding en werkelijkheid. De door ritueel, verhaal en verbeelding opgeroepen werkelijkheid is een belangrijk middel voor de beleving van wat het individu overstijgt (Hans Alma: aisthesis en transcendentie). Maar de verbeelding kleurt ook de subjectieve interpretatie van een ritueel of evenement, zodat publieke strijd uiteindelijk toch vooral over subjectieve en verbeelde werkelijkheden gaat (Anne-Marie Korte over Madonna's passiespel dat tot publiek steekspel werd).

De lezingen van Cok Bakker en Wilna Meijer over school en religie richtten zich op de vaak problematische identiteit van confessioneel onderwijs. Over religieuze identiteit als schooldecor en over de vraag welk script de leraren als spelers van het spel eigenlijk in gedachten hebben (Cok Bakker). In de pluri-forme samenleving wordt religie meer en meer een veelvormig fenomeen. Dat maakt de vraag steeds belangrijker in hoeverre onderwijs over religies wel of niet door een 'buitenstaander' gegeven kan worden. Of kan het alleen 'van binnenuit'? Over de docent als acteur (Wilna Meijer).

Geert van Oyen en Freek Bakker stelden, ieder vanuit eigen invalshoek, de kracht van de verbeelding centraal. Bij de lezing en interpretatie van de Bijbel is de verbeeldingskracht van de lezer cruciaal, in het besef dat de betekenis

van de tekst niet ligt in het verleden maar in de toekomst, en dat de beelden van het verhaal de kiemen bevatten voor een nieuwe verbeelding van de eigen wereld. De vraag wordt opgeworpen wat dat betekent voor de theologie (Geert van Oyen). Ook de werkelijkheid van (religieus) theater wordt opgeroepen dankzij de verbeeldingskracht van alle betrokkenen – spelers en toeschouwers. Maar het theater, hoezeer ook product van de verbeelding, heeft intussen wel invloed op de ‘echte’ werkelijkheid, en zo staan theater en werkelijkheid dichter bij elkaar dan vaak aangenomen wordt (Freek Bakker).

De bundel wordt afgesloten met het college waarmee Henk Tieleman op 31 mei 2011 zijn hoogleraarschap aan de Universiteit Utrecht afsloot, *Homo religiosus, homo ludens*, over de vraag naar de praktische betekenis voor vandaag van het inzicht in het spelelement van religie. Religie, ook in al haar huidige gestalten, is voor zeer velen waardevol en dierbaar, een kostbaar product van de menselijke geest, de zelf gecreëerde en vaak met liefde geconserveerde *axis mundi* als het houvast en oriëntatiepunt van talloze geloofsgemeenschappen. Niet minder dan dat, en als zodanig iets om respectvol mee om te gaan. Maar ook niet meer dan dat, en als zodanig iets om kritisch te blijven bezien.

Als vrucht van de menselijke geest is religie niet alleen kostbaar maar ook kwetsbaar voor verstarring en ontaarding, op alle niveaus. Het is, in de multiculturele contexten van vandaag wellicht meer dan ooit, de blijvende uitdaging van de godsdienstwetenschappen om samen met andere disciplines religie in haar altijd wisselende gestalten behalve respectvol vooral ook kritisch en nuchter te blijven analyseren. Al was het maar om de religie en haar liefhebbers zelf te beschermen tegen corrumpering en cynisch machtsmisbruik.

HT